

Kutatási beszámoló, Klebelsberg Kuno-ösztöndíj 2021

Edvard Beneš irathagyatéka magyar vonatkozású forrásanyagának a feltárása

Klebelsberg Kuno-ösztöndíjjal két hónapot töltöttem 2021-ben Prágában, ahol Edvard Beneš (1884-1948) irathagyatékát kutattam. Céлом elsősorban a magyar vonatkozású forrásanyag feltárása volt.

Kevés olyan európai politikus volt a 20. századi történelemben, aki olyan mértékben befolyásolta a magyar történelmet, mint a cseh Edvard Beneš. A Csehszlovák állam egyik megalapítójaként kulcsszerepet játszott a trianoni békeszerződés előkészítésében, Magyarország határainak kialakításában. 1918. novemberétől 1935. decemberéig megszakítás nélkül csehszlovák külügyminiszter, rövid átmeneti ideig, 1921-1922-ben, egyidejűleg kormányfő is. Jelentős szerepet játszott a kisantant szövetség létrehozásában és a Népszövetség megalakításában. 1935. december 18-tól 1938. október 5-ig Masaryk elnök utódjaként köztársasági elnök. A müncheni egyezmény aláírása után lemond és külföldre távozik. A második világháború kitörése után a nyugati csehszlovák emigráció élére állt és köztársasági elnöki posztjának jogfolytonosságára hivatkozva, ideiglenes elnökként vezette azt. 1945-ben hazatért és október 28-án hivatalosan is az újjáalakult Csehszlovák Köztársaság elnökévé választják. Az általa aláírt elnöki dekrétumok alapján a háború után több millió németet telepítettek ki Csehszlovákiából. A magyar kisebbség tagjait is megfosztották állampolgárságuktól, egy részét a lakosságcsere keretében Magyarországra telepítették, 40 ezer embert, egész családokat pedig néhány hónapos kényszermunkára vittek Csehországba. 1948-ban a kommunista puccs után lemondásra kényszerítették és hamarosan meghalt.

Beneš még külügyminiszterként 1934-ben kezdeményezte széleskörű irodalmi, oktatói, kutatói, de elsősorban politikai működésének dokumentálására egy magánlevéltár létrehozását a külügyminisztérium levéltárán belül, ahova leadta az addigi működésével kapcsolatos iratanyagokat. A magánlevéltár létrehozásának eredeti célja az volt, hogy segítse jövőbeli emlékiratainak a megírását. A levéltára folyamatosan gyarapodott Beneš első köztársasági elnöki időszaka alatt is. Lemondása után elsősorban az ország felbomlásával kapcsolatos iratokat külföldre menekítették, nagy része azonban az ország megszállása után a külügyminisztérium levéltárából a Gestapo kezébe került. Hazatérése után sikerült összegyűjteni a szétszóródott anyagot és újra létrehozták a magánlevéltárát, majd a külügyminisztériumból a köztársasági elnöki iroda közelébe a prágai várba került. Folyamatosan kiegészítették a nyugati csehszlovák emigráció hazaszállított iratanyagával, valamint az 1945 után köztársasági elnöki működése idején keletkezett dokumentumokkal.

Beneš második lemondása és halála után a csehszlovák állambiztonság szállította el saját raktáraiba a levéltári fond egy részét, majd évtizedeken keresztül a kommunista párt történelemtudományi intézetében volt zárt anyagként.

Az 1989-es rendszerváltás után az újjáalakult T. G. Masaryk Intézet vette át az iratanyagot, amely folyamatosan kiegészült még Beneš elnök özvegyének hagyatékával is. Beneš összegyűjtött, sok viszontagság ellenére sértetlenül megőrzött irathagyatéka 1999-ben került mai helyére a T. G. Masaryk Intézet és Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Levéltárába. Hivatalosan 2006-tól vonták össze a T. G. Masaryk Intézetet és a tudományos akadémia levéltárát. (Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. Gabčíkova, 2362/10 Praha 8). Rövidítése MÚA AV ČR. A Masaryk Intézet munkatársai sokéves megfeszített munkával egy fondba vonták össze, leltározták az anyagot, fondjegyzékek készültek és 2004-től a nyilvánosság számára is kutathatóvá tették az iratanyagot. A levéltár 2007-től a 341/2005 Sb. számú törvény értelmében nyilvános kutatóintézetévé vált a Cseh Köztársaságban.

Az Edvard Beneš fond (jelzete EB) teljes terjedelme jelenleg 1145 dobozból áll, 158,62 ifm és 4 részre tagolódik, amelyből az utolsó 3 alcsoportból áll. Az első rész (EB I) az 1918 és 1938 közötti időszakban keletkezett iratokat tartalmazza, a másodikban (EB II) összefoglalóan az 1939-1945 közötti háborús évek, elsősorban a nyugati emigráció irattermése. A harmadik rész (EB III) a második világháborút követő évek dokumentumait gyűjti össze 1948-ig. A 4. rész (EB IV) a magánjellegű iratanyagot tartalmazza, irodalmi munkásságát, személyes iratait, levelezését, életével kapcsolatos fotóanyagot, az általa korábban összegyűjtött és őrzött irat csoportokat, mely tartalom szerint három alcsoportra van osztva.

A kutatás megkezdése előtt a hatalmas terjedelmű iratanyagból ki kellett választanom a kutatás időtartama alatt feldolgozható legfontosabb magyar vonatkozású anyagot. A munkámat nagyban segítette, hogy fond rendezett, részletes fondjegyzékek állnak rendelkezésre elektronikus formában is, tehát lehetséges volt számítógépes keresés címszavakra, személy- és helynevekre. A munkámat azonban nehezítette a levéltárban a koronavírus járvány miatt bevezetett korlátozó intézkedések: a kutatóteremben tartózkodó személyek számának limitálása, és a nyitvatartási idő lerövidítése, a kutatók számára naponta kiadható dobozok száma. Napokkal előre, pontosan órára be kellett tervezni a kikért dobozszámot, iratmennyiséget. A fond feldolgozását a fondjegyzékek alapján, részenként végeztem. Összesen 37 doboznyi iratanyagot kutattam át részletesen, az áttekintett dokumentumokról tételes iratjegyzéket (lásd Iratjegyzék), valamint mintegy 3000 digitális fotót készítettem (lásd Pendrive).

Edvard Beneš irathagyatékának első része (jelzete EB I), amely a politikai tevékenységének 1918 (Csehszlovákia megalakulása) és 1938 (Beneš köztársasági elnök lemondása) közötti időszakát öleli föl. Ez a levéltári állag legkorábban létrehozott része, Beneš kezdeményezésére 1934-től tudatosan kezdték kialakítani. Megtalálhatók benne a külügyminiszteri tevékenységével kapcsolatos nagyköveti jelentések. Beneš rövid átmeneti ideig, 1921-1922-ben, egyidejűleg kormányfő is volt, ebből az időszakból belpolitikai helyzetjelentések, kormány által tárgyalt kérdések, kormányprogram, törvényjavaslatok dokumentumai. Az első köztársasági elnöki időszakából (1935-1938) a müncheni egyezményt megelőző tárgyalások, nemzetiségi törvényjavaslatok, stb.

Magyar vonatkozású iratcsoportok: a budapesti csehszlovák nagykövetség jelentései, melyek közül különösen érdekes az 1918 év végéről származó dokumentumok. Ebben az időben a szlovák Milan Hodža képviselte a csehszlovák kormányt, aki tárgyalásokat folytatott a Károlyi kormánnyal a két ország határának kialakításával kapcsolatban. Megtalálható Hodža és Bartha Béla hadügyminiszter megegyezése az ideiglenes demarkációs vonalról 1918. december 6-ról, Dévény-Bazin-Pered,-Érsekújvár-Verebély, stb. vonal. A budapesti csehszlovák kirendeltség részletes jelentéseket küldött a magyarországi belpolitikai helyzetről, az antantnak a nemzetiségi területek átadását elrendelő jegyzéke átnyújtása utáni válságról, stb. Edvard Beneš miniszterelnöki időszakából (1921-1922) szlovákiai és kárpátaljai belpolitikai helyzetről készült rendszeres helyzetjelentések; jelentések a csszl.-i magyar pártokról és sajtóról, a prágai magyar szervezetekről érdemelnek kiemelt figyelmet. A müncheni egyezményt megelőző időszakra 1938 elejétől jellemző volt lázas törvényalkotási tevékenység a nemzetiségi kérdés rendezésére Csehszlovákiában. Nemzeti státútumot készültek kiadni, amely rögzítette volna a nemzetiségek államalkotó szerepét és helyzetét a köztársaságban, nemzetiségi alapon területi önkormányzatokat kívántak kialakítani, módosítani akarták a nyelvtörvényt. Találhatók ebben a részben dokumentumok Károlyi Mihály 1919-1920-as csszl.-i tartózkodásáról is.

Edvard Beneš irathagyatékának második része (EB II), amely a II. világháború alatt az emigrációban töltött éveiben (1939-1945) kifejtett politikai tevékenységével kapcsolatos dokumentumokat tartalmazza, 1945 májusáig a Prágába történt visszatéréséig. Megtalálhatók benne a londoni emigráns kormány működésével kapcsolatos dokumentumok, a háború utáni Csehszlovák Köztársaság újjáépítésének elképzelései, Edvard Beneš és a londoni kormány moszkvai tárgyalásainak, az új kormány és programjának kialakításának iratai, a felszabadított csehszlovák területek közigazgatásának megteremtésének nehézségeivel

kapcsolatos jelentések, Edvard Beneš és az új kormány Kassára érkezése 1945 áprilisában, stb.

Magyar vonatkozású részek: a londoni emigráns kormány egyes minisztériumainak rendszeres jelentései a magyarországi belpolitikai helyzetről; a nyugati magyar emigrációról, ezen belül a Károlyi-féle és a csehszlovákiai magyar menekültek szervezeteiről, tevékenységéről; a londoni csehszlovák emigráció elképzelései a nemzetiségi kérdés megoldására az újjáalakítandó Csehszlovák Köztársaságban. Ez utóbbival kapcsolatban érdekes megfigyelni, hogy a kezdeti években az München előtti viszonyok, állapotok visszaállítása volt a cél, 1942 elejétől, a német vereség egyre nyilvánvalóbbá válásától, radikálisan megváltoztak az elképzelések, és a csehszlovákiai német, valamint a magyar kisebbség teljes kitelepítésének, megsemmisítésének terve lépett előtérbe. Az elkövetkező években részletes tervek születtek a kitelepítés végrehajtására, 1944 nyarára a kisebbségek jogfosztását kimondó elnöki dekrétumok javaslati is előkészítése. Az emigráns csehszlovák kormány jelentős erőfeszítéseket tett, hogy a kisebbségek transzferének tervét a háború utolsó éveiben elfogadtassa a szövetséges nagyhatalmakkal. A Kárpátalja szovjet kézre juttatásával kapcsolatban is találhatók érdekes dokumentumok az iratanyagban. A terület sorsa már 1943 decemberében eldőlt Edvard Beneš és Sztálin moszkvai tárgyalásain, azonban a döntést titokban tartották, és a fölszabadulás után az új csehszlovák parlamentre bízták a formális döntés meghozatalát. 1944 végén az akkor már a szovjet hadsereg által felügyelt területre a londoni emigráns kormány egy kormány megbízottat nevezett ki, hogy szervezze meg a csehszlovák közigazgatást. František Němec Kárpátaljára érve döbbenet tapasztalta, hogy szovjet hadvezetés nem hajlandó kommunikálni vele, hamarosan megkezdtek a lakosság között a toborzást a vörös hadseregbe, és 1944 novemberében kimondták a csatlakozást a Szovjetunióhoz. Az emigráns kormány 1943-1944 folyamán kidolgozta és egyeztetette a szövetségesekkel a Németországgal és Mo.-al kötendő tűzszünet Csehszlovákiát érintő különös pontjait. A csehszlovák követelések főbb pontjai: a háborús állapot Magyarországgal 1938. október 7-én kezdődött, köteles a München előtti területek kiüríteni, az csehszlovák állampolgárságuktól megfosztott magyar és német lakosságot kötelesek az országok átvenni és letelepíteni a saját területükön. A megkötött tűzszüneti egyezménybe a londoni emigráns kormány minden igyekezete ellenére, csak a müncheni egyezmény előtti csehszlovák területek kiürítése került bele. Adatok találhatók még az új csehszlovák kormány és annak programjának kialakításáról Moszkvában folytatott tárgyalásokról, az új kormány Kassára érkezéséről, az ún. kassai kormányprogram kihirdetéséről.

Edvard Beneš irathagyatékának harmadik része (EB III), amely a II. világháború utáni tevékenységének dokumentumait tartalmazza, az 1945 májusi Prágába érkezésétől a köztársasági elnöki posztjáról 1948 júniusában történt lemondásáig. Megtalálhatók benne az 1-3. csehszlovák új összetételű kormányok működésével kapcsolatos dokumentumok. A német és a magyar kisebbség kitelepítésének előkészítésével és végrehajtásával foglalkozó dokumentumok, valamint az 1948 februárjában kitört kormányválság és a kommunista puccs iratai.

Magyar vonatkozású részek: a háború utáni csehszlovák kormányok egyik legfontosabb feladatuknak tekintették a csehszlovák szláv nemzetállam megteremtését, amelyet minden párt támogatott. Jelentős erőfeszítéseket tettek, hogy a győztes nagyhatalmak támogatását elnyerjék. A német kisebbség kitelepítését a potsdami egyezmény jóváhagyta, a magyar kisebbség esetében kétoldalú tárgyalásokat és lakosságcserét helyezett kilátásba. A párizsi békekonferencián is próbálkozott a csehszlovák kormány, hogy elismertesse a jogát 200 ezer magyar nemzetiségű személy egyoldalú kitelepítésére, ez azonban a szovjet támogatás ellenére sem járt sikerrel. Dokumentumok találhatók kitelepítések végrehajtásával és következményeivel kapcsolatban.

Edvard Beneš irathagyatékának negyedik része a személyéhez kötődő egész életét átfogó dokumentumokat gyűjtötte össze. Ennek a résznek az első alcsoportja (IV/1) elsősorban az első köztársaság időszakából és a müncheni egyezménnyel kapcsolatos iratokat tartalmazza. A fond fokozatosan keletkezett 1934-től 1948-ig a Beneš haláláig. A dokumentumokat nagyrészt maga Beneš gyűjtötte össze és adta át levéltári megőrzésre. Ebből a IV/1 tételből kiemelkedik az 1938-as válsággal és a müncheni egyezménnyel kapcsolatos dokumentumok gyűjteménye.

Magyar vonatkozású részek: az első köztársaság idejéből a külügyminisztérium anyagából készített foto-dokumentációban számos, a szlovákiai belpolitikával kapcsolatos irata foglalkozik a magyar kisebbséggel; az 1938-as belpolitikai válság rendezésére több törvényjavaslat született a kisebbségekkel kapcsolatban. Beneš maga is komoly szerepet vállalt ebben a munkában, a gyűjteményben több kézírata, megjegyzése, a szakértők által jegyzet háttéranyag található, mindenképpen érdekes politika- és jogtörténeti anyag. Található például az egyes nemzetiségek, így a magyar lakta területek adófizetési kapacitását, gazdasági, és szociális helyzetét taglaló elemzés is, máshol ilyen részletes kimutatással még nem találkoztam. Érdekes megfigyelni, hogy hogyan változott Edvard Beneš hozzáállása kérdéshez a nemzetközi nyomás hatására, véleménye a kisebbségek követeléseiről. 1937 decemberében még egy saját kezűleg fogalmazott iratban a nyugati hatalmakat arról

győzködte, hogy a csehszlovákiai kisebbségek helyzete kielégítő, megállja a helyét bármely országgal történő összehasonlításban, a követeléseik túlzóak és az autonómiáról nem szabad velük tárgyalni, mivel minden autonómia törekvés az államot gyengíti. 1938 áprilisában már egy arról biztosította a nyugati szövetségeseket, hogy az ország mindent megtesz a nemzetiségek követeléseinek teljesítésére, számos törvényjavaslat alapelveit is fölvázolta, nemzetiségi statútum, nyelvtörvény, stb., amelyek ezt kívánta elősegíteni.

A mostani kutatásnak az eredményeit föl kívánom használni néhány kisebb és egy 2-3 éven belül megírásra kerülő nagyobb, a csehszlovákiai magyarság történetét átfogóan, országos szinten tárgyaló tanulmány megírásához.

Gúta, 2021. október 14.

Angyal Béla

Mellékletek:

1. Hungarikajelentés adatlap
2. Hungarika-kataszter adatlap
3. Iratjegyzék
4. Pendrive (az iratokról készült digitális fotókat tartalmazza)